

Оксана Литвинчук

ВІД МАРГІНАЛЬНОСТІ ДО КРИЗИ ІДЕНТИЧНОСТІ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена спробі філософського аналізу проблем маргінальності та ідентичності. Звернення до етимології цих понять дозволило ширше розкрити їх зміст та висвітлити деякі особливості кризи ідентичності в контексті життєдіяльності особистості.

Ключові слова: маргінальність, ідентичність, криза ідентичності.

O. Lytvynchuk. From marginality to identity crisis: philosophical aspect

Paper is devoted to trying to philosophical analysis of problems of marginality and identity. Address to the etymology of these concepts has allowed them to reveal more content and to highlight some features of the crisis of identity in the context of individual life.

Keywords: marginality, identity, identity crisis.

O. Литвинчук. От маргинальности к кризису идентичности: философский аспект

Стаття посвящена попытке философского анализа проблем маргинальности и идентичности. Обращение к этимологии этих понятий позволило шире раскрыть их содержание и рассмотреть некоторые особенности кризиса идентичности в контексте жизнедеятельности личности.

Ключевые слова: маргинальность, идентичность, кризис идентичности.

Швидкі зміни, які охопили всі сторони життя сучасного суспільства, диктують нові вимоги щодо більш ретельного вивчення соціальної реальності. Насамперед йдеться про кардинальне порушення органічності усіх складових людського життя, про втрату надійних, усталених, освячених традицією, раціонально вивірених, життєво значущих орієнтирів нашого буття: на рівні соціальних структур, культури, окремого індивіда, його мислення, системи

цінностей і уподобань, моральних якостей, психічного здоров'я. Ці явища призводять до руйнування звичних соціальних структур, до кардинальних змін у всіх сферах людського буття. В умовах масштабної соціокультурної трансформації найбільш гострим виступає питання самовираження людини за багатьма параметрами в межах соціуму. Як результат, виникає низка різноманітних проблем, які вимагають критичного осмислення і вирішення. Однією з найбільш актуальних у цьому контексті є проблема маргінальності, а похідними від неї є питання ідентичності та її кризи, які самі по собі є об'єктами численних наукових розвідок.

Багатозначність, багатоаспектність, глибина поняття маргінальності привабила увагу А. Атояна, А. Галкіна, Е. Головахи, З. Голенкової, В. Каганського, В. Мельникова, В. Муляра, Н. Паниної, І. Попової, Е. Старикова та інших. Проблема ідентичності глибоко розкрита у наукових працях П. Гнатенка, Н. Костенко, В. Малахова, В. Павленка, В. Федотової та ін. Криза ідентичності висвітлена в студіях Е. Еріксона, С. Максименка, О. Саннікової, Т. Титаренко та ін. Необхідно підкреслити, що маргінальність як проблема соціальної філософії розроблена недостатньо; поняття маргінальності набуває якісно нового змісту й вимагає досконалого вивчення.

Завдання статті полягає в аналізі підходів до визначення категорій маргінальності та ідентичності, описі взаємозв'язку маргінальності та кризи ідентичності, а також визначенні основних шляхів подолання цієї кризи.

Маргінальність, будучи невід'ємною ознакою людської свідомості й соціального буття, існувала протягом усього розвитку суспільства і була своєрідною формою вияву життєвих ресурсів людини, формою виявлення соціальної активності. Маргінальність – продукт свідомості, який володіє здатністю в будь-яких своїх формах відобразитися в соціальній дійсності. Залежно від умов, які виникають, маргінальність може бути деструктивною або конструктивною як для окремого індивіда, так і для суспільства взагалом. Негативна спрямованість виявляється через відчуження, зростання девіантних форм поведінки, що є характерним для маргінальних груп, які опинилися на периферії соціуму. Позитивна – коли маргінальність як явище є своєрідним зв'язком, що скріплює суспільство та здійснює пошук нових способів дій, нових способів вирішення критичних ситуацій, що відповідають мінімальним умовам існування. Маргінальність – це певний стан груп та

індивідів, які перебувають в умовах, що примушують їх під впливом соціально-економічної та соціально-культурної перебудови суспільства змінювати своє соціальне положення. Усе це призводить до суттєвих змін або до втрати відчуття стійкості, “укорінення” в соціальному оточенні соціальних зв’язків, а також ціннісних орієнтацій. Філософський енциклопедичний словник подає маргінальність як соціологічне поняття, яке означає проміжне, порубіжне становище людини між будь-якими соціальними групами, що має певний вплив на її психіку [7, с. 338].

Краще усвідомити явище маргінальності допоможе розуміння поняття “маргінала”. Під маргіналом ми розглядаємо такий суб’єкт, який одночасно належить до соціальної структури суспільства (політичні інтереси, економічні механізми) і водночас постійно перебуває у перехідному стані щодо культурних цінностей такого суспільства, ніби за межами ціннісних орієнтацій. Так, С. Баньковська пише: “Якщо ми самі не рухаємося, рухаються кордони: можна виявитися “за кордоном” нерухаючись... Не людина перетинає кордон, обираючи для себе статус мігранта, а кордон “перетинає” людську біографію, роблячи її такою...” [1, с. 124]. Через відсутність здатності або можливості побудови чітко визначених соціокультурних параметрів, невміння побудувати ціннісно-нормативний ідентифікаційний каркас приводить маргінала до стану невизначеності.

Розпізнати маргінала одночасно просто і складно, сама особистість повністю не усвідомлює свою маргінальність, оскільки завжди знаходиться в процесі становлення й усвідомлення власного “Я”. Невизначеність – одна з диференціальних фундаментальних ознак маргінала.

З трактуванням поняття маргінальності має тісний зв’язок поняття ідентичності. Філософське осмислення категорій маргінальності та ідентичності як засобів соціального пізнання важливі для включення особистості в будь-яке соціальне середовище. Маргінальність “відзначає” необхідність переходу до нових соціальних реалій, підштовхуючи індивіда до здійснення чогось нового, проваючи якісні зміни в суспільстві.

Маргінальна особистість не вважає і не відчуває себе повноцінним представником будь-якого оточення, тобто не ідентифікує себе повністю з якоюсь соціальною групою, хоча за об’єктивними ознаками може певною мірою належати до однієї із них. Саме ідентичність дозволяє особистості усвідомлювати себе у всьому

багатстві своїх ставлень до навколишнього світу та визначає її систему цінностей, ідеалів, життєвих планів, соціальних ролей з відповідними формами поведінки. Ідентичність заперечує неперервність минулого, теперішнього і майбутнього індивіда. Вона утворює єдину систему координат для організованих та інтегрованих форм поведінки у різних сферах життя людини, узгоджує особисті схильності і таланти із раніше пропонованими ідентифікаціями. Допмагаючи людині визначити своє місце у суспільстві, особиста ідентичність забезпечує основу для соціальних порівнянь – порівнювання себе з однолітками, дорослими, своїми ідолами, а також із собою у минулому, актуальному теперішньому, потенційному близькому і віддаленому майбутньому.

Докорінні зрушення в сучасній цивілізації руйнують традиційні форми ідентичності. Людина потрапляє в ситуації, в яких, з одного боку, набування власного “Я” ускладнюється, розмиваються межі обов’язків та відповідальності, а з іншого – роль особистості, наявність у неї творчих здібностей і здатності гнучко реагувати на зміни, зберігаючи і розширюючи свою ідентичність, зростає. Цей процес ускладнюється і внаслідок глобалізації та інформатизації, що призводять до зміни способів соціального впливу на становлення самості людини.

Кожна людина протягом життя входить до багатьох груп, усвідомлюючи себе представником різних спільнот. Самовизначення індивіда в різних групових утвореннях – основна складова процесу становлення та розвитку особистості. Результатом ідентифікації особистості в контексті різних суспільних груп стають численні її ідентичності. Разом з тим часто спостерігаємо, коли особистість у результаті втрати своєї ідентичності в ситуації відчуження людини від всіх, всього і самої себе набуває форми кризи індивідуальної ідентичності, що спричиняє формування маргінального індивіда, який наділений специфічними соціально-психологічними властивостями, особливою маргінальною свідомістю і типом поведінки.

Сьогодні з’являється потреба у вивченні проблеми ідентичності та своєчасного виявлення її кризи, яка може повторюватися протягом життя як гостре, обмежене в часі переживання неможливості реалізації життєвих цілей, завдань, планів. Такі переживання призводять до втрати контролю над собою, своїми емоціями, поведінкою та діяльністю і позбавляють здатності протистояти ситуації, яка склалася. Стрімке зростання кількості криз, посилення їхньої деструктив-

ної ролі в суспільному житті змушує активно досліджувати ці складні соціальні явища для попередження їх руйнівних наслідків.

Існують різні трактування кризи ідентичності. Її розглядають як стан, що передуює появі якісно нової особистості, з новими цінностями, настановами. Криза (грец. “krisis” – рішення, перелом) – нормативний, нестабільний процес, який виникає під час переходу людини від одного вікового періоду до іншого, пов’язаний з якісними перетвореннями у соціальних відносинах, діяльності, свідомості і виявляється у цілісних психічних і особистісних змінах. Сам термін несе в собі відтінок небезпеки і одночасно необхідність у подальшій дії. Л. Гримак вважає, що криза характеризує стан, породжений проблемою, якої індивід не може уникнути і яку не може розв’язати за короткий час і звичним для нього способом [4, с. 172]. За Ф. Василюком, життєва криза – це поворотний пункт життєвого шляху, що виникає в ситуації неможливості реалізації життєвого замислу. Її причиною може бути як певна подія чи ситуація, так і загострення наявних особистісних суперечностей [2, с. 6]. Т. Титаренко кризою називає тривалий період, протягом якого змінюється життєвий задум, вибір, напрямок рішень [5, с. 156].

При переході від однієї вікової стадії розвитку до іншої існують критичні періоди, під час яких відбувається руйнування колишньої форми стосунків з навколишнім світом і формування нової системи взаємин, що супроводжується значними психологічними труднощами для самої людини та її соціального оточення. Криза – зіткнення двох реальностей: психічної реальності людини з її системою світогляду та тієї частини об’єктивної дійсності, яка суперечить її попередньому досвідові. Під час кризових періодів людина здійснює важливу духовну роботу: виявляє суперечності між тим, хто вона є насправді і ким хотіла бути, що має і що хотіла б мати. У ці періоди вона починає розуміти, що деякі моменти свого життя переоцінювала, а інші – недооцінювала. Людина може усвідомити, що не проявляє свої здібності, не реалізує ідеали. При цьому у неї може з’явитися відчуття, що з нею щось не так. І лише коли людина починає розуміти, що їй необхідно змінити щось не в соціальному оточенні, а у самій собі, лише тоді вона починає будувати нове життя на реальній основі. На думку Л. Виготського, кризи або критичні періоди – це час якісних позитивних змін, результатом яких є перехід особистості на новий, вищий ступінь розвитку. Зміст кризи – розпад соціальної ситуації розвитку і виникнення нової. Основними характеристиками кризових періодів, за Л. Виготським, можна на-

звати: наявність різких змін у короткі проміжки часу; невиразність меж кризи, тобто проблемність визначення моментів її початку і закінчення; конфлікти з людьми, які оточують.

Серед відомих теорій криз вікового розвитку найбільш поширеною є епігенетична концепція Е. Еріксона – суттю кожної кризи є вибір, який людина повинна зробити. Вибір здійснюється між двома альтернативними варіантами вирішення вікових задач. Характер вибору позначається на подальшому житті людини: його успішність або неуспішність. Через кризи і шляхи подолання відбувається розвиток ідентичності людини. Згідно з Е. Еріксоном, для кризи ідентичності нормальним і, крім того, необхідним є період так званої сплутаної ідентичності, тобто втрати орієнтирів у самому собі, що призводить до формування маргінальності. Молоді люди часто перебувають у стані нестійкої ідентичності, яка знаходиться у процесі формування, тому вони відчують сумніви у своїй тотожності самому собі. Таким чином, криза позначає конфлікт протилежних тенденцій, що виникає як наслідок досягнення певного рівня психологічної зрілості і соціальних вимог, що висуваються до індивіда. Криза не є чимось деструктивним. Навпаки, Еріксон вживає поняття “криза” у контексті уявлень про розвиток, щоб виділити “не загрозу катастрофи, а момент зміни, критичний період підвищеної уразливості та збільшених потенцій, і внаслідок цього онтогенетичне джерело гарної або поганої пристосованості”.

На думку Е. Еріксона, людина впродовж життя переживає вісім психосоціальних криз, специфічних для кожного віку, сприятливий або несприятливий вихід із яких визначає спрямованість подальшого розвитку особистості.

Першу кризу людина переживає в перший рік життя, і пов’язана вона із задоволенням чи незадоволенням фізіологічних потреб дитини людиною, що її доглядає. Як результат у дитини розвивається відчуття глибокої довіри до навколишнього світу, або, навпаки, – недовіри.

Друга криза пов’язана з навчанням та привчанням дитини до охайності. Суворий або непослідовний зовнішній контроль призводить до розвитку у дитини сумнівів, пов’язаних головним чином із страхом втрати контролю над власним організмом.

Третя криза відповідає за самоствердження дитини. Плани, які дитині вдається реалізувати, сприяють розвиткові відчуття ініціативи, а переживання невдач може призвести до покірності та відчуття провини.

Четверта криза проявляється у шкільному віці, коли дитина вчиться працювати, готуючись до виконання майбутніх завдань. Залежно від шкільної атмосфери та методів виховання у дитини народжується любов до роботи або відчуття неповноцінності щодо власного статусу серед товаришів.

П'яту кризу переживають підлітки обох статей у пошуках ідентифікації. Нездатність підлітка до ідентифікації, або пов'язані з нею труднощі, можуть призвести до її “розпилювання” або ж до плутанини ролей, які підліток грає або гратиме в емоційній, соціальній і професійній сферах. Цей процес передбачає об'єднання минулого досвіду підлітка, його потенційних можливостей і вибору, який він повинен зробити.

Шосту кризу переживають молоді дорослі люди. Вона пов'язана з пошуком близькості з коханою людиною, разом з якою прийдеться працювати, відпочивати, народжувати дітей. Відсутність подібного досвіду призводить до внутрішнього замикання та ізоляції людини.

Сьома криза відповідає сорокарічному вікові. Вона характеризується розвитком відчуття продовження та збереження роду, що виражається в інтересі до наступного покоління і його вихованні.

Восьма криза настає під час старіння і знаменує собою завершення життєвого шляху, а результат виходу із неї залежить від того, як цей шлях був пройдений. Людина переживає почуття спокою та задоволення лише тоді, коли вона підсумовує своє життя і усвідомлює його як єдине ціле, у якому вже нічого не можна змінити, у іншому випадку вона завершує своє життя в страхові перед смертю і у відчаї від неможливості прожити нове життя.

Криза може виявлятися в осіб різного віку, різного соціального статусу, професійного та життєвого досвіду. Чим успішніше особистість розв'язує перші кризи ідентичності, тим легше їй керувати подібними переживаннями протягом індивідуального розвитку та соціального становлення.

У пошуку шляхів виходу з кризи необхідно враховувати, що це не тільки неузгодженість між реальною та ідеальною ідентичністю, конфлікт між сформованою структурою елементів ідентичності та відповідним способом “уписування” себе в навколишній світ, невідповідність поведінки нормативним вимогам соціального середовища, руйнування можливості сприймати себе як повноцінну особистість, але й момент зміни, розвитку, джерело формування пристосованості до соціального середовища.

Один із індикаторів кризи – конфлікт, який переживає людина. Він може бути джерелом розвитку особистості і визначати її життєвий сценарій. Причиною конфлікту найчастіше стає наявність протилежних ціннісних орієнтацій кожного індивіда та соціальної групи, що зіштовхуються в момент задоволення потреб або досягнення цілей.

Виходом із кризової ситуації є зародження нової ідентичності. Вона починається з моменту усвідомлення особистістю необхідності відмови від попереднього життя, виникнення позитивної настанови на нову позицію в системі міжособистісних взаємин. Зріла ідентичність усуває почуття невпевненості, незахищеності, загубленості, сумніви щодо правильного чи неправильного вибору поведінки, захищає людину від стресів, депресій, конфліктів, зберігає нормальний стан свідомості в умовах трансформації сучасного суспільства.

О. Резнік наводить думку Д. Марсія, який на основі вивчення “статусів ідентичності” запропонував способи розв’язання індивідом проблеми ідентичності [6, с. 90].

1. Досягнення ідентичності. Це стан, коли людина вже пережила кризу та змогла виробити власну позицію щодо найважливіших сфер власного життя.

2. Напередвизначеність. У цьому випадку людина має певні погляди й незмінну позицію, якої вона дотримується, але ця позиція нав’язана будь-яким значущим іншим (найчастіше – батьками, друзями).

3. Дифузія ідентичності. У цій ситуації людина не має власної позиції незалежно від того, чи був у неї період кризи. Такі люди швидко і легко змінюють свої погляди і живуть за принципом найменшої протидії.

4. Мораторій. Цей статус властивий тим індивідам, які переживають кризу. Людина постійно перебуває в стані пошуку інформації, корисної для подолання кризи (розмови з друзями, батьками).

З вищезазначеного випливає, що формування ідентичності є тривалим і складним процесом, що залежить від прийняття індивідом власних рішень, а також від взяття на себе зобов’язань щодо здійснення вибору, системи цінностей чи майбутньої професійної діяльності. Криза ідентичності іноді вимагає від людини переосмислення своїх зв’язків з навколишніми, свого місця серед інших людей. Вона може мати різні прояви, оскільки проблема нашого часу – практично невичерпний набір можливих ідентифікацій. Можливий також варіант, коли молода людина зовсім міне кризу ідентич-

ності, беззастережно приймаючи цінності своєї сім'ї та їх соціально-рольові очікування. Досить часто відчуття самоідентичності так і не досягається. Як відповідь, розвивається тенденція відходу від близьких взаємин. Розвиваються здібності до продуктивної роботи: або людина ні на чому не може зосередитися, або з головою йде в одну діяльність, нехтуючи усіма іншими. Може також виникнути негативна ідентичність (презирливе і вороже ставлення до тієї ролі, яка вважається нормальною в сім'ї і найближчому оточенні), що призводить до різних соціальних протестів.

Отже, розмірковуючи про жорсткі реалії сучасного життя, не можливо не погодитися із думкою українського суспільствознавця І. Чудовської-Кандиби, що центральним поняттям у площині розгляду соціальних змін, які мають місце як в економічній, так і в політичній системах, а разом з тим і в культурі, є глобалізація [3, с.11]. Парадокс глобалізаційних процесів полягає в тому, що вони породжують процеси диференціації, які роблять проблеми маргінальності та ідентичності центральними темами сьогодення. Будь-який процес трансформації не можливий без появи маргінальних прошарків, проте в Україні темпи маргіналізації стають загрозливими. Характерною рисою стану маргінальності в Україні є масова спадна мобільність в умовах загальної кризи, що носить вимушений характер, оскільки вона здійснюється під впливом зовнішніх чинників, пов'язаних із соціально-економічною й соціально-культурною трансформацією суспільства загалом.

Стрімке зростання кількості криз, посилення їхньої деструктивної ролі в житті, виникнення маргінальних ситуацій змушують задуматись над цими складними питаннями, досліджувати ці складні явища для нейтралізації та попередження руйнівних наслідків. Сама реальність диктує потребу в широкому філософському узагальненні отриманих знань із висвітлених проблем.

Література:

1. Баньковская С. П. Миграция, свобода и гражданство: парадоксы маргинальности // Полис. – 2006. – № 4. – С. 124.

2. Василюк Ф. Е. Психологический анализ переживания преодоления критических ситуаций: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07. – М., 1981. – 18 с.

3. Глобальні модерності / За ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона; Пер. англ. Т. Цимбала. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 400 с.

4. Гримак Л. П. Резервы человеческой психики. – М.: Политиздательство, 1987. – 286 с.

5. Основи практичної психології: підручник / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева. – К. : Либідь, 1999. – 536 с.
6. Резнік О. Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства. – К., 2003. – 184 с.
7. Философский энциклопедический словарь [редкол. : С.С. Аверинцев и др]. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.

Рецензент** – доктор філософських наук Житомирського технологічного університету, професор **В. І. Мазур